

Peter Pomerantsev

**SEE
EI OLE
PROPAGANDA**

SEIKLUSED REAALSUSEVASTASES SÕJAS

Inglise keelest tõlkinud Heija-Liis Ristikivi

Originaali tiitel:
Peter Pomerantsev
This Is Not Propaganda
Adventures in the War Against Reality

First published in 2019 by Faber & Faber Limited
Bloomsbury House 74–77 Great Russell Street, London WC1B 3DA

© Peter Pomerantsev, 2019

Toimetanud Lea Arme
Kujundanud Villu Koskaru

Tõlge eesti keelde © Heija-Liis Ristikivi ja Tänapäev, 2019

ISBN 978-9949-85-629-9

www.tnp.ee
Trükitud AS Printon trükikojas

Sisukord

Eessõna. „Telegramm!”	7
1. osa. Trollide linnad	17
2. osa. Segaduses demokraatia	59
3. osa. Kõige imetabasem infovälksõda	103
4. osa. Pehmed faktid	145
5. osa. Hüpikinimesed	181
6. osa. Tulevik algab nüüd	213
Tänusõnad	241
Märkused	243

EESSÕNA „TELEGRAMM!”

Ta tuli veest välja ja võeti sealsamas rannal vahi alla: kaks ülikonnas meest seisis tema riiete juures, kui ta ujumast naasis. Nad käskisid tal kiiresti riidesse panna, tõmmata püksid märgade ujumispükste peale. Märjad ujumispüksid hakkasid kiskuma, muutusid külmaks ja jätsid niiske laigu tema pükstele ja auto tagaistmele. Ta oli sunnitud olema neis terve ülekuulamise aja. Seal ta siis istus, üritades väärikas välja näha – ja kõik see aeg ajasid niisked ujumispüksid teda vingerdama. Ta taipas, et nad tegid seda meelega. Nad olid sedasorti asjades väga osavad, need madala auastmega KGB-lased: pisikesed alandused, madalad manipulatsioonid.

Miks nad ta siin, Odessas, olid arreteerinud, mõtles ta, mitte seal, kus ta elas, Kiievis? Ja taipas siis: käes oli augustikuu ja nad tahtsid paar päeva mere ääres veeta. Ülekuulamiste vahel viisid nad ta randa, et ise ujumas käia. Üks istus temaga koos rannal, kuni teine suples. Ühe rannaskäigu ajal võttis üks kunstnik välja molberti ja hakkas neid kolme maalima. Kolonel ja major muutusid närviliseks – nad olid KGB-lased ja nende jäädvustamist ei olnud operatsioonis ette nähtud. „Mine vaata, mida ta joonistab,” käskisid nad vangi. Ta läks ja heitis pilgu peale. Nüüd oli tema kord nendega natuke jantida: „Mind ta eriti hästi ei ole tabanud, aga teie olete küll väga elutruud.”

Ta oli kinni peetud „kahjuliku kirjanduse levitamise eest sõprade ja tuttavate hulgas”. See tähendas raamatuid, mida tsenseeriti sellepärast, et need rääkisid tõtt Gulagi kohta (Solženitsõn) või kuna nende autorid olid põgenikud (Nabokov). Juhtum pandi kirja Jooksvate Sündmuste Kroonikasse. Nõukogude dissidendid jäädvustasid Kroonikasse mahavaikitud fakte poliitiliste arreteerimiste, ülekuulamiste, läbiotsimiste, kohtuistungite, peksmiste, vanglates toimunud kuritarvituste kohta. Infot koguti suusõnaliselt või smugeldati töölaagritest välja tillukestes isetehtud poliüeteenkapslites, mis neelati alla ja situti hiljem välja. Sisu trükiti, pildistati pimedates ruumides üles ja anti siis käest kätte, raamatute vahele ja diplomaadikohvritesse peidetuna edasi, kuni need jõudsid läände, kus oli võimalik viia need Amnesty Internationalile või lasta eetrisse BBC välisestuse, Ameerika Hääle või Raadio Vaba Euroopa vahendusel. Kroonikale oli iseloomulik napp stiil:

„Teda küsitlesid KGB kolonel V. P. MENŠIKOV ja KGB major V. N. MELGUNOV. Ta lükkas kõik süüdistused tagasi, sest need oleval alusetud ja tõendamata. Ta keeldus sõprade ja tuttavate kohta tõendeid andmast. Kõik kuus päeva peatusid nad hotellis Uus Moskva.”

Kui üks ülekuulaja lahkus, võttis teine alati välja malepartiide raamatu ja lahendas neid, närvides pliiatsiotsa. Alguses arvas vang, et ehk on see mingi kaval psühholoogiline trikk, siis aga sai aru, et mees on lihtsalt laisk, lööb töö juures aega surnuks. Kuus päeva hiljem lubati tal Kiievisse tagasi minna, aga uurimine jätkus. Mõnikord peatus tema kõrval must auto, kui ta oli teel koju oma raamatukogutöölt, ja ta viidi järjekordsele ülekuulamisele.

Samal ajal läks elu edasi. Tema pruut jäi lapseotele. Nad abiellusid. Pulmapeol passis tagumise seina ääres KGB fotograaf.

Ta kolis naise perekonna juurde, korterisse Golosiivski looduspargi vastas, kus tema äi oli oma kümnete kanaarilindude tarvis püsti pannud puuride palee, linnumaja, mis koosnes pargi foonil

ringisööstvatest, tükslevatest sulekeradest. Iga kord, kui uksekell helises, ta ehmatas, kartes, et ukse taga on KGB, ja kiirustas süütöendeid põletama: kirju, samizdati* artikleid, arreteerimisnimekirju. Paanikas kanaarilinnud pekslesid tiibadega. Igal hommikul tõusis ta koidu ajal, pani mängima Spidola raadio, vajutas lühilainepikkuste nuppu, keeras ja väänas antenni, et saada lahti takistavatest lainetest, ronis toolidele ja laudadele, et paremat levi leida, navigeeris lainepikkuse otsimise nuppu läbi Ida-Saksa poplaulude ja Nõukogude sõjaväeorkestrite kontserdiülekannete, surus kõrva kõvasti vastu kõlarit, et teha endale läbi sahinete ja raginate teed maagiliste sõnadeni „Siin London”, „Siin Washington”. Ta otsis uudiseid arreteerimiste kohta. Ta luges futuristliku luuletaja Velimir Hlebnikovi 1921. aastal kirjutatud esseed „Tuleviku raadio”:

Raadio sepistab ülemaailmse hinge katkematu ahela ja sulatab inimkonna ühte.

Võrk tõmbas tema suhtlusringi ümber koomale. Griša viidi metsa ja peksti läbi. Olgat süüdistati prostitueerimises ja teda hoiti selle rõhutamiseks koos päris prostituutidega suguhaiguste kliinikus. Geli viidi eelvanglasse, kus ta keeldus nii kaua ravist, et lõpuks suri.

Kõik valmistusid kõige hullemaks. Ämm õpetas talle vorstide salakoodi: „Kui vorst on lõigatud paremalt vasakule, tähendab see, et meil õnnestus viia uudised sinu arreteerimisest läände ja see on raadios maha öeldud. Kui ma lõikan viilud vasakult paremale, tähendab see, et me kukkusime läbi.”

„See kõlab nagu mingi vana anekdoot või halb film, aga on sellegipoolest tõsi,” kirjutas ta hiljem. „Kui KGB koidiku ajal tuleb ja sa uniselt mõmised: „Kes seal on?”, hüüavad nad sageli vastu: „Telegramm!”

---

* Samizdat – käsikirjalisel kujul levitatud, nõukogude ideoloogiast sõltumatu kirjandus 1960.–80. aastate NSV Liidus. *Eesti Entsüklopeedia*

Sa viibid poolunes, üritad mitte liialt virguda, vaid mõnusesse unne tagasi minna. „Üks hetk,” oigad sa, tõmbad jalga püksid, kaevad taskust mõned mündid, et sõnumitoojale maksta, avad ukse. Ja kõige väärtisam osa sellest ei ole mitte see, et nad sulle järele tulid või su nii vara üles äratasid, vaid et sa ise läksid selle telegrammi toomise vaele õnge nagu poisike. Sa pigistad oma äkki higiseks muutunud peos münte ja hoiad kõigest väest tagasi alanduspisaraid.”

1977. aasta 30. septembri hommikul kell 8, ülekuulamiste vahepeal, sündis laps. Mu vanaema tahtis, et mulle pandaks tema vanaisa järgi nimeks Pinhas. Minu vanemad tahtsid panna mulle nimeks Teodor. Lõpuks, pärast korduvaid läbirääkimisi, sain nimeks Pjotr, aga mõttevahetusi minu nime teemal peeti veel mitmeid.

Nelikümmend aastat on möödas ajast, kui KGB jälitas minu vanemaid selle pärast, et nad igatsesid lihtsaid õigusi: lugeda, kirjutada, kuulata seda, mida nad ise soovisid, ja öelda, mis meeldib. Praegu võib tunduda maailm, mille järele nad janunesid, milles tsensuur langeks nagu Berliini müür, palju lähemal: me elame „infokülluse” ajastul, nagu akadeemikud seda nimetavad. Eeldused, mis kahekümnendal sajandil panid aluse võitlusele õiguste ja vabaduste eest – tõe ja infoga relvastatud kodanike ning tsensorite ja salapolitsei režiimi vahel –, on aga pahupidi pööratud. Meil on tänapäeval rohkem infot kui kunagi varem, aga me oleme sellest lõiganud ka muud, kui oodatud kasu.

Rohkem infot pidi tähendama suuremat vabadust astuda võimalolijatele vastu, ent see on pakkunud neilegi uusi võimalusi rahulolematust maha suruda ja vaikima sundida. Rohkem infot pidi tähendama teadlikumaid debatte, aga me näime olevat vähem arutlusvõimelised kui kunagi varem. Rohkem infot pidi tähendama piirideülest vastastikust mõistmist, on aga kutsunud ellu konfliktide ning hävitamise uued ja raskemini hoomatavad vormid. Me elame masside veenmise

maailmas, kus manipulatsioonivahendid on edasi arenenud ja paljunenud, kus on olemas libareklaamid, psühholoogilised sõjad, häkkerid, botid, pehmed faktid, libauudised, ISIS, Putin, trollid, Trump ...

Nelikümmend aastat pärast minu isa kinnipidamist ja ülekuulamist avastan end astumas oma vanemate tuhmimaiski jälgedes, aga ilma kübekesetagi nende vaprustest, riskijulgusest või kindlustundest. Ajal, mil ma seda kõike siin kirjutan – ja arvestades tormilisi muutusi majanduses, ei pruugi see enam nii olla, kui sina seda kõike loed –, juhin ma ühe Londoni ülikooli ühes instituudis ühte programmi, mis uurib mõjutuskampaaniate uusi sorte. Neid võiks möödaminnes nimetada ka propagandaks, ent see on termin, mis on tähendustest nii laetud ja mille tõlgendused on nii killustunud – mõni defineerib seda pettusena ja teised neutraalse levitustegevusena –, et ma väldin selle kasutamist.

Tuleb lisada, et ma ei ole akadeemik ja see ei ole akadeemiline töö. Mina olen teelt kõrvale sattunud teleprodutsent ja olgugi et kirjutan jätkuvalt artikleid ning teinekord juhin raadiosaateid, avastan end praegusel ajal tihtipeale oma vanale meediamaailmale kõõrdi vaatamas – teinekord mõjub see lausa õõvastavalt, mille me oleme suutnud valmis nikerdada. Uurimistöö käigus kohtun Twitteri-revolutsionääride ja hüpikpopulistide, trollide ja haldjate, „käitumismustrite muutmise” visionääride ja infosõja šarlatanidega, džihaadifännide, identitaaride, metapoliitikute, tõepolitseinike ja botikarjustega. Siis viin kõik, mida olen teada saanud, kuusnurksesse betoontorni, kus asub parajasti minu kabinet, ning annan sellele mõistliku „Kokkuvõte ja soovitused” kuju korralikult vormistatud raportite ja PowerPointi esitluste tarvis, mis diagnoosivad ja kirjutavad retsepte valeinfouputuse, „libauudiste”, „infosõja” ja „informatsioonivastase sõja” vastu.

Aga mida need õigupoolest ravima peaksid? Kenad ja korralikud loetelupunktid mu raportites eeldavad, et päriselt ongi olemas mingisugune ühtne süsteem, mida saab parandada, et paar tehnilist täiendust, mida rakendada uutel infotehnoloogilistel lahendustel, suudavad

kõik korda teha. Ent probleemid asuvad palju sügavamal. Kui ma esitlen oma uurimistöö tulemusi kiduvale Liberaaldemokraatide Ordule, mille sünnis ei mänginud külm sõda just väikest rolli, paneb mind jahmatama see, kui peatud nad paistavad. Poliitikud ei tea enam, mida nende parteid esindavad; ametnikud ei tea enam, kelle käes on võim; miljardäride fondid edendavad „avatud ühiskonda”, mida nad ei suuda enam eriti hästi defineerida. Suured sõnad, mis kunagi paistsid tähendustest tiined, sõnad, mille nimel varasemad põlvkonnad olid valmis end ohverdama – demokraatia ja vabadus, Euroopa ja Lääs – on elu nii kaugele selja taha maha jätnud, et neist oleks justkui alles ainult tühjad kestad mu pihus, viimnegi soojus ja valgus välja nõrgunud, või failid, mille salasõna on unustatud ja millele enam ligi ei pääse.

Ka mõisted, mida me enese kirjeldamiseks kasutame – vasakpoolne ja parempoolne, liberaal ja konservatiiv –, on muutunud pea-aegu sisutühjaks. Ja see ei mõjuta ainult konflikte või valimisi. Ma näen, kuidas inimesed, keda olen tundnud kogu elu, minust sotsiaalmeedias kaugenevad, jagades vandenõuteooriaid allikatest, millest ma ei ole kunagi varem kuulnud. Internetivood rebivad lahku terveid perekondi, nagu ei oleks me kunagi üksteist tundnudki, nagu teaksid algoritmid meist rohkem kui me ise, nagu muutuksime vähehaaval oma andmete alamhulgaks – nagu korraldaksid andmed ümber meie suhteid ja identiteete oma loogika järgi või ehk koguni teenides kellegi huve, keda me isegi ei näe. Suurejoonelised vana meedia kandjad – raadiote ja televiisorite katoodorud, raamatuseljad ning ajalehtede trükipressid, mis kandsid ja valitsesid identiteeti ja tähendust, seda, kes me olime ja kuidas üksteisega kõnelesime, kuidas selgitasime oma lastele maailma asju, kuidas kõnelesime oma minevikuga, kuidas määratlesime uudiseid ja arvamust, satiiri ja tõsidust, õiget ja valet, tõde, väära, tõelisust, ebatõelisust – need alused on mõranenud ja lõhkenud, murdes vanu reegleid selle kohta, kuidas miski kellegagi suhestub, kes kellega räägib ja kuidas, võimendades, kahandades, moonutades kõiki proportsioone, lennutades meid mööda spiraale,

milles kaob suunataju ja sõnade üheselt mõistetav tähendus. Ma kuulen samu fraase Odessas, Manilas, Méxicos, New Jerseys: „Igal pool on nii palju infot, valeinfot, kõike on nii palju, et ma ei tea enam, mis on tõde.” Kui kuulen öeldavat „Ma tunnen, et maa kõigub mu jalge all”, taban end mõttelt: „Mulle tundub, et kõik see, mida pidasin kindlaks, on nüüd hakanud vankuma.”

Käesolev raamat uurib seda vrakki, otsib mõistusesädet, mida oleks veel võimalik päästa, tõuseb interneti rōsketest nurgatagustest, kus trollid oma ohvreid piinavad, möödub kähmlustest lugude pärast, mis meie ühiskondi lahti mõtestavad, ning üritab lõpuks aru saada, kuidas me end määratleme.

1. osa viib meid Filipiinidelt Soome lahele, kus saame teada, kuidas murda inimesi uute infovahenditega, palju peenemalt kui vanasti KGB.

2. osa liigub Lääne-Balkanilt Ladina-Ameerikasse ja Euroopa Liitu, kus õpime uusi mooduseid vastupanuliikumiste ja nende mütoloogia murdmiseks.

3. osa uurib, kuidas üks riik saab teise hävitada seda peaaegu puutumata, hāgustades sõja ja rahu, „siseriikliku” ja „rahvusvahelise” vahelisi piire – ning mille kõige ohtlikum element võib olla infosõja mõiste kui selline ise.

4. osa uurib, kuidas nõudlus faktipõhise poliitika järele sõltub teatud progressi- ja tulevikukäsitlusest ning kuidas selle tulevikukäsitluse kokkuvarisemine on teinud massimõrva ja väärkohtlemise veel rohkem võimalikuks.

5. osas väidan, et sellises pidevas muutumises saab poliitikast võitlus identiteedi konstrueerimise üle kontrolli omamise nimel. Kõik, alates religioossetest äärmustest kuni hüpikpopulistideni, tahavad luua uusi versioone rahvast – isegi Suurbritannias, riigis, kus identiteet on alati tundunud nii kindel.

6. osas vaatan tulevikku – Hiinas ja Tšernivtšis. Ma rändan kogu raamatus – mõnikord ruumis, aga mitte alati. Füüsilised ja poliitilised

kaardid, mis kujutavad kontinente, riike ja ookeane, kaardid, mille keskel ma üles kasvasin, võivad olla vähem olulised kui uued infovoogude kaardid. Neid „võrgustikukaarte” loovad andmeteadlased. Nad nimetavad seda protsessi pinnaletoomiseks. Võetakse mingi märksõna, sõnum, narratiiv ja visatakse see maailma üha laienevasse andmelaukasse. Seejärel toob andmeteadlane pinnale inimesed, meediaväljaanded, sotsiaalmeediakontod, botid, trollid ja küborgid, kes nende märksõnade, narratiivide ja sõnumitega suhtlevad või neid edasi jagavad.

Need võrgustikukaardid, mis näevad välja nagu eriti karvane hallitus või fotod kaugetest galaktikatest, näitavad, kui iganenud on meie geograafilised definitsioonid, paljastades ootamatuid tähekogumeid, milles ükskõik kes ükskõik kust suudab mõjutada ükskõik keda ükskõik kus. Vene häkkerid avaldavad Dubai prostituutide reklaame kõrvuti *anime*-meemidega, mis toetavad Saksamaa paremäärmuslikke parteisid. „Paikse eluviisiga kosmopoliit”, kes istub oma kodus Šotimaal, juhatab Istanbulis mässavaid aktiviste politseinikest eemale. iPhone’i ostma kutsuvate linkide taga hiilivad ISIS-e reklaamid ...

Venemaa pommitab neid kaarte oma sotsiaalmeediaeskadronidega. Mitte sellepärast, et see riik oleks jõud, mis suudab endiselt mägesid liigutada nagu külma sõja ajal, vaid sellepärast, et Kremli valitsejad on meistrid kasutama meie uue ajastu mänguasju või vähemalt oskavad väga hästi panna kõiki rääkima sellest, kui osavad meistrid nad on – mis võib olla isegi kõigist kõige olulisem trikk. Nagu ma peagi selgitan, ei ole see päris juhuslik: nimelt seetõttu, et nad külma sõja kaotasid, õnnestus Vene meediamanipulaatoritel kohaneda uue maailmaga kiiremini kui kellelgi teisel, kes pärineb sealt, mida kunagi tunti nime all lää. Ma elasin aastatel 2001–2010 Moskvast ja nägin lähedalt samu kontrollitaktikaid ning samu avaliku arvamuse patoloogiaid, mis on hiljem tõusnud pinnale igal pool.

Ent sedamööda, kuidas see raamat rändab läbi infovoogude, võrkude ja riikide, vaatab see tagasi ka ajas. Minu vanemate loo peale,

külma sõja peale. See ei ole küll päriselt perekondlike memuaaride raamat, pigem huvitab mind mu perekonna loo kattumine raamatu üldise teemaga. Osaliselt ka sellepärast, et soovin näha, kuidas minevikuideaalid on nüüdseks laiali lagunened ja mida, kui üldse midagi, on võimalik neist veel üles korjata. Ma olen avastanud, et kui kõik mu ümber järsku keerlema hakkab, vaatan ikka vaistlikult tagasi, otsides mingit sidet minevikuga, mis aitaks leida mingi viisi tulevikust mõtlemiseks.

Ent neid perekonnaloo peatükke uurides ja kirja pannes jahmatas mind veel üks asi: kui tohutult kujundavad meie isiklikke mõtteid, loovimpulsse ja enesetunnetust infojõud, mis on meist endist suuremad. Kui ma peaksin valima ühe asja, mis on mulle kõige rohkem muljet avaldanud selle aja jooksul, mil olen oma ülikooli spiraalikuju- lise raamatukogu riiulites tuhninud, siis valiksin Prantsuse filosoofi Jacques Elluli öeldu: „Inimese hoiakute moodustumise mõistmiseks tuleb vaadata kaugemale lihtsalt „uudistest” ja „poliitikast” ning võtta arvesse ka luulet, koole, ametiasutuste ja vaba aja keelepruuki.” See protsess on minu pere puhul selgemini nähtav, sest meie elude draamad ja vapustused muudavad lihtsamaks tabamise, kus algavad ja lõpevad infojõud, mis on nagu tohtu loodusstiihia.